

Володимир ЧОРНИЙ

БОЛГАРСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ: ХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ І ПЕРІОДИЗАЦІЯ

Доба національного Відродження посідає особливе місце в історії болгарського народу, оскільки знаменує його духовне пробудження та національне самоусвідомлення як необхідну передумову боротьби за звільнення від османського гніту і відновлення своєї держави. Означені тенденції нерозривно пов'язані з процесом націотворення, бо у Болгарії, як і в усій Європі, за влучним висловом М.Грушевського, у ХІХ ст. відбувалися “народини нації”¹. Однак на відміну від так званих історичних націй, які за допомогою держав формувалися “згори”, болгарська, як і інші бездержавні нації, творилися “знизу” – шляхом утвердження та удосконалення рідної мови, розвитку освіти і загалом культури, що в історичній літературі прийнято називати національним Відродженням.

Сучасний український учений-теоретик національного питання Г.Касьянов вважає термін “національне відродження” невдалим, оскільки він нібито неадекватно відображає суть процесу націотворення. На його думку, використовуючи цей термін, ми тим самим начебто стверджуємо, що нація, яка відроджується, уже колись існувала, насправді ж йдеться про творення нового типу людської спільноти². З чисто формального боку Г.Касьянов має рацію. Але тут багато залежить від того, який зміст вкладається у поняття “нація”^{*} і як протікав процес націотворення у кожному конкретному випадку. Коли йдеться про регіон Центрально-Східної Європи, то тут, як правило, відбувалася трансформація етнічних спільнот у сучасні нації. При цьому найбільш безправні народи, не маючи ні національної еліти, ні власної держави (або хоча б певних її елементів, зокрема станово-представницьких органів, як, наприклад, Сейм у Чехії, Сабор у Хорватії, Державна рада в Угорщині) з метою самозбереження (що водночас стало імпульсом націотворення) змушені були наголошувати на мовних і культурних компонентах своєї єдності. Не дивно, що на ранній стадії національні рухи, як правило, мали мовно-культурний характер. При цьому йшлося, звичайно, не про творення якоїсь нової культури і тим більше мови, а про їх збереження, утвердження та модернізацію. Отже, щодо цих народів, у тому числі болгар, цілком правомірно застосовувати термін “національне відродження” (чого не скажеш про поляків та угорців), розуміючи під ним процес самоусвідомлення як необхідну передумову творення сучасної нації та її рух за визволення від національного поневолення та відновлення власної держави.

Після кількавікового летаргічного сну, спричиненого тяжким чужинецьким гнітом, болгари під впливом ідей Просвітництва, які проникали до них через Дубровник, Австрію, Грецію, також намагалися прилучитися до європейських культурних надбань. Вони виявляли зацікавлення новими ідеями та знаннями, особливо історич-

¹ Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. Ч.IV. Київ, 1917. С.36.

² Касьянов Г. Теорія нації та націоналізму. Київ, 1999. С.224.

* Відомо, що в науці до цього часу немає якогось універсального визначення нації.

ними, які розкривали їм їхнє минуле. Знання історії – перший необхідний крок до усвідомлення національних інтересів будь-якого народу. Головну роль у цьому процесі відігравала інтелігенція, тісно пов'язана з новою суспільною верствою – буржуазією, що появилася на історичній арені у зв'язку із зародженням ринкових відносин і була зацікавлена в утворенні болгарської держави, покликаної забезпечити якнайсприятливіші умови для розкриття творчого потенціалу нації. Заможні й освічені болгарини були ініціаторами та організаторами заснування шкіл, друкарень, читалень, різних культурно-просвітницьких та професійних товариств. Завдяки їм почали виходити болгарські газети і журнали. Вони ж разом із патріотично настроєним духівництвом очолили боротьбу за незалежну від Константинопольської патріархії болгарську церкву. Все це сприяло піднесенню загальнокультурного рівня та зростанню національної самосвідомості болгар і в результаті спричинилося до визрівання болгарської національної ідеї, суть якої полягала в усвідомленні широким загалом необхідності завоювання політичної незалежності та утворення своєї держави. Це і стало головним завданням визвольного руху 60–70-х років XIX ст.

Національне Відродження Болгарії широко висвітлене в історіографії, передусім болгарській³. Попри це, чимало важливих питань, що стосуються цієї епохи, ще належно не розкриті або ж залишаються дискусійними. Насамперед не можна вважати з'ясованим питання хронологічних рамок Відродження, а відповідно – і його періодизації. Розбіжності, що виникають при цьому, значною мірою можна пояснити складністю і суперечливістю самої епохи, а також рядом інших обставин, зокрема часом появи тієї чи іншої праці, що тісно пов'язане зі станом фактографічної розробки проблеми та загальнометодологічним рівнем історіографії. Водночас багато залежить від світоглядних позицій дослідника.

При визначенні хронологічних рамок болгарського національного Відродження найбільше труднощів виникає з датуванням початкового етапу. Один із знаних діячів Відродження В.Апрілов вважав, що воно розпочалося у 30-х роках XIX ст. Своє твердження він мотивував як суспільними змінами, що окреслилися в Османській імперії під впливом проголошених Портою реформ (танзімат), так і глибокими культурними зрушеннями в самому болгарському суспільстві⁴. Подібні міркування висловлював і Хр.Ботев. Починаючи з 30-х років XIX ст., зауважував він, в “епоху слов'янського відродження”, у болгарському суспільстві вже виникли ідеї та настрої, які свідчать про поступове усвідомлення болгарями своїх національних інтересів⁵.

Майже водночас появилася й інша точка зору на цю проблему. 1871 р. молодий болгарський історик М.Дрінов (згодом професор Харківського університету) висловив думку, що початком Відродження можна вважати 1762 р., тобто час, коли о. Паїсій Хілендарський завершив написання своєї знаменитої праці “Історія слов'яноболгарська”, яка мала величезний вплив на пробудження національної свідомості болгар⁶. Концепція Дрінова, заснована на гіперболізації історичної ролі видатних осіб, нібито спроможних скерувати суспільні процеси у потрібне річище, виявилася дуже живучою. Її, за незначними

³ Шишманов И. Студии из областта на българското възраждане // Сб. на Българската академия на науките. Кн. IV. София, 1916; Ников П. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. София, 1929; Натан Ж. Българското възраждане. София, 1949; Арnaudов М. Българското възраждане. Наченки на движението за народност, култура и независимост. София, 1941 та ін.

⁴ Дроснева Е. Теоретико-исторически проблеми на българското възраждане в творчество на Иван Шишманов // Език и литература. №1. София, 1994. С.92.

⁵ Ботев Хр. Решен ли черковният въпрос? // Събрани съч. В 2-х т. Т.2. София, 1958. С.52.

⁶ Див.: Горина Л.П. Марин Дринов – историк и общественный деятель. Москва, 1986. С.157.

винятками (І.Шішманов, Б.Цонев, М.Арнаутов), визнавало декілька поколінь болгарських учених.

Болгарська марксистська історіографія (значною мірою під впливом радянської), не заперечуючи ролі П.Хілендарського, стояла на тій позиції, що початок Відродження треба пов'язувати не з якоюсь навіть дуже видатною особою, а зі змінами у соціально-економічній сфері, зумовленими зародженням буржуазних відносин⁷. Хоч одні історики стверджували, що цей процес розпочався у Болгарії у середині XVIII ст., а другі – наприкінці його, всі вони, як і Дрінов, зрештою, вважали П.Хілендарського зачинателем Відродження⁸. Правда, при цьому не можна не помітити своєрідного парадоксу, суть якого полягає в тому, що болгарські історики-марксистки, будучи послідовниками Д.Благоєва, чомусь залишили поза увагою його доволі обгрунтоване твердження, що в Болгарії у другій половині XVIII ст. були відсутні необхідні умови для масового національного руху, а отже, і для Відродження, оскільки ще не було класу буржуазії, спроможної очолити цей рух⁹. Точку зору Д.Благоєва сприйняв лише Н.Генчев, автор узагальнюючої праці “Болгарське Відродження”, який справедливо відзначив, що друга половина XVIII ст. не може вважатися нижньою межею Відродження, тому що нові явища (суспільно-політичні, господарські та культурні) у Болгарії на той час не могли проявитися через тривалі російсько- та австрійсько-турецькі війни, а також через нестабільність і розруху, спричинену сепаратизмом місцевих турецьких вельмож та яничарських начальників. Більше того, на думку Н.Генчева, для Османської імперії останніх десятиліть XVIII ст. характерний навіть значний відступ від досягнутого на попередньому етапі¹⁰.

Заслужовує на увагу підхід до визначення нижньої границі національного Відродження Хр.Гандева – одного з найкращих знавців цієї епохи, чия наукова діяльність розпочалася наприкінці 1930-х років і тривала до 1970-х. Незважаючи на ідеологічний тиск з боку тоталітарного режиму, встановленого в Болгарії після 9 вересня 1944 р., цей учений зумів зберегти свою творчу індивідуальність. Він дотримувався особливої точки зору щодо розглядуваної проблеми. Ще у 1939 р. він написав працю під назвою “Раннє Відродження”, в якій розглянув надзвичайно складні проблеми демографічного, соціального і культурного розвитку Болгарії переважно XVIII–початку XIX ст., хоч у заголовку її хронологічні рамки окреслені 1700–1760-ми роками. Як не дивно, автор нічим не мотивував цієї розбіжності. Не робив він і якихось категоричних висновків. Це радше був виклад фактичного матеріалу. Натомість у наступній монографії на цю ж тему – “Фактори Болгарського Відродження” – Гандев уже дає своє оригінальне трактування як часових рамок, так і суті Відродження. Хронологічно ця праця охоплює період 1600–1830-х років (тобто він заглиблює Відродження ще на сто років), але застосовує до цієї епохи уже вживаний ним у попередній книзі термін “Раннє Відродження”^{*}. Під ним він розумів “перехідний період від середньовіччя

⁷ Див.: Бейліс А.С. Начальный этап формирования болгарской нации и национального сознания в освещении болгарской марксистской историографии // У истоков формирования наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Москва, 1984. С.200–219.

⁸ Генчев Н. Българско възраждане. София, 1988. С.63.

⁹ Див.: Бейліс А.С. Становление марксистской историографии в Болгарии. Львов, 1970. С.63.

¹⁰ Генчев Н. Знач. праця. С.6–7. Вспереч цьому, Генчев згодом схилився до ще менш вмотивованого окреслення нижньої рамки Відродження.

^{*} Необхідно зробити уточнення, що вперше термін “Раннє Відродження” застосував М.Арнаутов у праці “Дух и насоки на българското възраждане”, опублікованій роком раніше у збірнику “През вековете” (София, 1938. С.190–191) Однак він окреслив ним лише період 1762–1829 рр., прийнявши за нижню межу Раннього Відродження рік написання П.Хілендарським праці “Історія слов’яноболгарська”, а за верхню – вихід у світ книги Ю.Венеліна “Давнішні і сьогоденні болгарі”.

до нового часу”¹¹, коли болгарське суспільство почало виявляти перші ознаки здатності до духовної трансформації, в результаті якої воно мало перетворитися “в модерну європейську культурну націю”¹². Але це, на думку Гандева, могло відбутися лише після 1830 р., коли означені процеси почали розвиватися з більшою інтенсивністю та масштабами¹³. Отже, початок “зрілого” Відродження Гандев датував 30-ми роками ХІХ ст., коли в Болгарії розгорнувся широкий культурно-просвітницький і церковно-національний рух, а епоху, яка породила перші проблиски національної самосвідомості, він трактував як Раннє Відродження.

У дещо модифікованому вигляді Гандев відстоював свою точку зору в ході дискусії з приводу періодизації нової історії Болгарії, що відбулась на сторінках журналу “Исторически преглед” у 1950 р. Щоправда, цього разу він не торкався Раннього Відродження, оскільки його хронологічні рамки (ХVІІ–ХVІІІ ст.) не вписувалися у прийнятну болгарськими істориками схему. Згідно з нею, початок нової історії датувався кінцем ХVІІІ ст. і пов’язувався з Французькою революцією. Найбільш послідовно її відстоював Ж.Натан, автор монографії про Відродження, перше видання якої було опубліковане у 1938 р., а після 1944 р. у значно розширеному вигляді вона перевидавалася декілька разів¹⁴. І все ж Гандев висловив “єретичну” думку, що національне Відродження розпочалося не у другій половині чи наприкінці ХVІІІ ст., а лише у 30–40-х роках ХІХ ст., і що саме цей час можна вважати початком нової історії Болгарії¹⁵.

Однак у ході дискусії перемогла думка, згідно з якою нова історія Болгарії, а отже, і національне Відродження, розпочалася наприкінці ХVІІІ ст. Цієї точки зору в ході дискусії дотримувався Д.Косев. У своїх “Лекціях з нової історії Болгарії”, опублікованих 1951 р., а наступного 1952 р. перекладених російською мовою і виданих у Москві, він писав: “В історії болгарського народу **період з кінця ХVІІІ ст.** (виділення моє. – В. Ч.) до визволення ... відомий під назвою національного болгарського відродження”¹⁶. Впродовж кількох десятиліть це була офіційна концепція болгарської історіографії. Варто зазначити, що як Д.Косев, так й інші болгарські вчені, датуючи нижню рамку національного відродження кінцем ХVІІІ ст., допускалися суперечності, бо виклад фактичного матеріалу розпочинали від П.Хілендарського, тобто з середини ХVІІІ ст., як це робив свого часу М.Дрінов*.

Щоправда, таке датування сприйняли не всі історики. Зокрема, В.Паскалева у 1952 р. висловила думку, що болгарська нація зародилася ще у ХVІІІ ст.¹⁷ і відповідно тоді ж почався для Болгарії і “новий час”, і національне Відродження, уособленням якого був П.Хілендарський¹⁸. Сумніви щодо правильності визначення хронологічних рамок (передусім нижньої), а також розбіжності у трактуванні деяких інших важливих питань історії Болгарії доби національного відродження спричинились до

¹¹ Гандев Хр. Фактори на Българското Възраждане. 1600–1830. В: Гандев Хр. Проблеми на Българското Възраждане. София, 1976. С.25.

¹² Там само. С.105.

¹³ Там само. С.107.

¹⁴ Натан Ж. Българското възраждане. [Пето изд.]. София, 1949.

¹⁵ Гандев Хр. Към въпроса за периодизация на българската история // Там само. С.502.

¹⁶ Косев Д. Новая история Болгарии. Москва, 1952. С.3.

* Отже, датування нижньої межі Відродження після 1950 р. фактично не змінилося, а дискусія навколо цього питання мала засвідчити сприйняття болгарськими істориками періодизації, якої на той час дотримувалася радянська історіографія.

¹⁷ Паскалева В. За начальния етап в образуването на българска нация // Исторически преглед. 1962. №6. С.33.

¹⁸ Там само. С.52.

проведення у 1976 р. в Інституті історії БАН наукової дискусії. Чималим стимулом для публічного обміну думками в середовищі болгарських учених була підготовка до видання 14-томної академічної історії Болгарії, і пов'язана з цим потреба чіткіше визначитися з її концептуальними засадами, в тому числі з періодизацією*.

Формально темою дискусії було з'ясування ролі буржуазії у болгарському національно-визвольному русі, однак вона неминуче вийшла за окреслені рамки. Зокрема, деякі дискусанти (Й.Мітев, Хр.Христов, Цв.Георгієва та ін.) намагалися по-іншому підійти до визначення часу зародження буржуазних відносин у Болгарії, стверджуючи, слідом за В.Паскалевою, що цей процес треба датувати початком XVIII ст.¹⁹ Оскільки заперечень проти такого підходу не було, то він став офіційною концепцією. Підсумки дискусії 1976 р. послужили формальною підставою для перегляду питання про нижню межу Відродження, яку всі болгарські історики почали окреслювати першими десятиліттями XVIII ст. Таке датування було, зокрема, застосоване у п'ятому томі багатотомної історії Болгарії²⁰. Його сприйняв – з деякими уточненнями – і відомий фахівець з цієї проблематики Н.Генчев** . XVIII ст. беззастережно відносять до епохи Відродження й автори двох сучасних навчальних посібників, призначених учням випускних класів середньої школи²¹. Натомість у найновішому (1998) науково-популярному курсі історії Болгарії (автори – знані вчені І.Божилов, В.Мутафчієва, А.Пантев, К.Косев, С.Гринчаров) хоч і стверджується – очевидно, за інерцією – що національне Відродження охоплює XVIII і XIX ст.²², але насправді до розділу “Болгарське Відродження” віднесено матеріал, що стосується в основному 20–70-х років XIX ст. Щоправда, у ньому все ж йдеться про П.Хілендарського, діяльність якого припадає на другу половину XVIII ст. Дуже дивно, що систематичні відомості про політичне, економічне та культурне життя Болгарії XVIII ст. винесені за рамки національного Відродження і розглядаються у попередньому розділі – “Болгарські землі в Османській державі XV–XVIII ст.” Жодного застереження з приводу цієї суперечності в книзі чомусь не зроблено. Отже, не заявляючи про це відкрито, автори по суті відходять від нині прийнятого датування нижньої границі Відродження і повертаються до попереднього. Навіть якщо припустити, що такий спосіб викладу матеріалу застосовано не зумисне, то це однаково свідчить про вразливість існуючої концепції.

Недостатня аргументованість тези, за якою нижню рамку національного Відродження можна датувати першими десятиліттями XVIII ст., призвела до того, що Н.Генчев, як задовго перед ним Хр.Гандев, виокремив XVIII–початок XIX ст. і розглядав цей відтинок лише як Раннє Відродження, на зміну якому у 20–30-ті роки

* Ймовірно, дискусію певною мірою спровокувала тривала розмова автора цих рядків із членом редколегії багатотомної історії Болгарії, завідуючим відділом Інституту історії БАН К.Шаровою щодо характеру і рушійних сил болгарського визвольного руху, яка відбулася після міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Квітневого повстання (травень 1976 р.). Бо, власне, К.Шарова і виступила головним організатором дискусії.

¹⁹ Шарова К. Научни резултати от дискусия за ролата на буржуазията в българското освободително движение и предстоящи изследователски задачи // Исторически преглед. 1978. № 1. С.94.

²⁰ История на България. В 14-ти тома. Т.5. София, 1985.

** Аргументація Н.Генчева на користь нового датування виглядає досить дивною, бо відкидаючи другу половину XVIII ст. як таку, що не створила належних суспільних передумов для Відродження, він чомусь знаходив їх у першій половині цього ж століття (Див. Генчев. Н. Българско възраждане. С. 6–7).

²¹ Делев П. та ін. История на България за 11 клас. София, 1996; Фол А. та ін. История за 11 клас. София, 1996.

²² Божилов И. та ін. История на България. София, 1998. С.181.

XIX ст. прийшло “зріле” Відродження²³. Такий підхід нам видається цілком оправданим, оскільки дозволяє згладити суттєві розбіжності серед істориків у питанні датування ними нижньої границі Відродження. Єдине, з чим важко погодитися, то це з намаганням Н.Генчева та інших істориків віднести до Ранняго Відродження й першу половину XVIII ст., не маючи при цьому, як нам видається, вагомих аргументів. Адже жодних проблисків національного життя у Болгарії в першій половині XVIII ст. не виявлено. І першим таким проявом стала “Історія слов’яноболгарська” П.Хілендарського (1762). Слідом за цим активну патріотичну роботу розгорнув Софроній Врачанський, що й дає підстави віднести другу половину XVIII ст. до національного Відродження, нехай і “раннього”.

Здавалось би, на відміну від нижньої межі, при датуванні верхньої границі болгарського національного Відродження не повинно виникнути особливих розбіжностей, оскільки його кінцевим результатом стало відновлення у 1879 р. болгарської держави. Переважна більшість болгарських істориків дотримувалася і зараз дотримується власне цієї точки зору. Але такі відомі наукові авторитети, як І.Шішманов, Б.Пенев, П.Ніков, котрі національне відродження трактують передусім як духовно-культурне явище, вважали, що воно завершилося на зламі 60–70-х років XIX ст., коли болгари домоглися утворення незалежної від Константинопольської патріархії церкви²⁴, а отже, офіційно закріпили своє національне самовизначення.

Натомість деякі науковці (Б.Йоцов, П.Мутафчиев, М.Арнаутов) відстоювали думку, що національне відродження Болгарії не завершується 1878 р., оскільки значна частина болгарських етнічних територій не ввійшла до складу новоутвореної держави. Найбільш послідовним прихильником цієї тези був М.Арнаутов, який вважав, що Відродження тривало до 1941 р.²⁵, коли Болгарія (за згодою гітлерівської Німеччини, яка окупувала на той час Югославію і Грецію) приєднала собі Східну Сербію, Західну Фракію і Вардарську Македонію*. Арнаутов називав цей період (1878–1941) Пізнім Відродженням. Після вересня 1944 р. такий підхід до періодизації Відродження був категорично відкинтий. Але в останні роки деякі історики молодшої генерації знову намагаються реанімувати цю великодержавну концепцію²⁶.

Отже, як бачимо, в історіографії мають місце суттєві розбіжності щодо визначення як нижньої, так і верхньої границь болгарського національного Відродження. На наш погляд, найбільш вмотивованим є таке окреслення цієї епохи – середина XVIII ст.–70-ті роки XIX ст. На користь цього датування є вагомі аргументи. Коли йдеться про нижню границю відродження, то аж ніяк не можна поминути того факту, що поява “Історії слов’яноболгарської” П.Хілендарського (хоч вона і не могла започаткувати масового національно-культурного руху, бо для нього на той час ще не склалися необхідні умови) була знаковою подією, оскільки засвідчила виникнення у болгар інтересу до власного історичного минулого і прагнення зберегти свою самобутність. Ця подія, без всякого сумніву, стала відправною точкою їх самоусвідомлення, а отже, і національного пробудження. Стосовно верхньої границі Відродження, то визволення Болгарії від османського гніту (1878) та утворення національної

²³ Генчев Н. Българско възраждане. С.8.; Різниця між твердженнями цих двох вчених полягає в тому, що Гандев поширював “Ранне Відродження” і на XVIII ст.

²⁴ Див.: Генчев Н. Знач. праця. С.7.

²⁵ Арнаутов М. Българското възраждане. София, 1942. С.6.

* Приєднані землі перебували під болгарською владою лише до 1944 р.

²⁶ Див.: Делев П. та ін. История на България... С.193.

держави (що власне і було метою відроджувального процесу) знаменує його завершення і започатковує нову епоху самостійного державного розвитку болгарської нації.

Менш суперечливим є питання про внутрішню періодизацію Відродження, оскільки історики здебільшого поділяють його на три періоди. Найчіткіше їх окреслив Н.Генчев. Запропонована ним схема виглядає так:

перший період, що тривав до 20-х років XIX ст.,* умовно названо Раннім Відродженням;

другий період датується 20–50-ми роками XIX ст. і характеризується як рух за національну освіту та церковну незалежність;

третій період припадає на кінець 1850-х–1878 р. Його основним змістом була організована боротьба за національне визволення²⁷.

Цю періодизацію поділяють І.Стоянов²⁸ і П.Мітев²⁹ – автори найновіших праць, присвячених Відродженню. Деяка відмінність періодизації, застосованої І.Стояновим, полягає в тому, що він не називає першого етапу Раннім Відродженням, як це робить Н.Генчев та ряд інших авторів, а трактує його як назрівання передумов Відродження³⁰, що, на нашу думку, не одне і те ж.

Вирішуючи питання періодизації болгарського Відродження, не завадить порівняти її з узагальнюючою схемою національних відроджень бездержавних націй Європи, запропоновану чеським ученим М.Грохом і сприйнятою (подекуди з певними модифікаціями) багатьма авторитетними науковцями. М.Грох розрізняє три фази відродження:

перша фаза, так звана академічна, коли у суспільстві, передовсім у колах інтелігенції, виникає зацікавлення історичним минулим свого народу і в процесі його вивчення вирисовуються контури національної свідомості;

друга фаза пов'язана з розгортанням патріотично-пропагандистської праці, що здійснюється інтелігенцією за допомогою новоутворених закладів освіти та культури, через періодичні видання, твори літератури і мистецтва, популяризацію наукових знань;

третя фаза характеризується розвитком масового національного руху, метою якого є здобуття політичної незалежності та утворення власної держави³¹.

Порівнюючи цю схему з періодизацією болгарського Відродження, одразу ж помічаємо, що їх єднає передусім однакова кількість етапів чи фаз, а саме – три. При цьому за сутнісними характеристиками цілковито збігається лише третій етап.

Дуже близьким за своїм змістом до схеми М.Гроха є і другий етап болгарського Відродження. Однак поряд з культурно-освітнім рухом, властивим для усіх національних відроджень, у болгар не меншу роль в утвердженні самобутності та її визнання ззовні відігравала боротьба за автокефальність церкви.

Залишилося порівняти перший етап. Якщо у більшості національних відроджень він мав переважно “академічний” характер, то у Болгарії на першому етапі Відродження через відсутність модерних навчальних закладів і належно підготовлених

* Ми тут навмисне не торкаємося питання про датування початку першого етапу, а отже, і початку самого Відродження, оскільки про це йшлося вище.

²⁷ Генчев Н. Българско възраждане. С. 8–9.

²⁸ Стоянов И. История на Българското възраждане. Велико Търново, 1999. С. 45–46.

²⁹ Митев П. Българското възраждане. Лекционен курс. София, 1999. С. 9.

³⁰ Стоянов И. Знач. праця. С. 47–71.

³¹ Hroch M. Now Does Nation Formation Depends on Nationalism // East European Politics and Societies. 1990. Vol. 4. P. 101–115.

кадрів зайнятися вивченням історії, проведенням етнографічних обстежень, записом фольклорних матеріалів* не було кому, а отже, назвати його “академічним” немає підстав. Очевидно, саме тому болгарські вчені трактують перший період або як визрівання умов для Відродження, або як “Раннє Відродження”. Автор статті схиляється до другого визначення, оскільки воно більш адекватно відображає специфіку болгарського відроджувального процесу. На відміну від тих країн, що пройшли “академічний” етап, який став органічною частиною їх відродження, у Болгарії Раннє Відродження було не так етапом самого Відродження, як епохою, що йому передувала. Але розривати, а тим більше протиставляти їх ніяк не можна. Мабуть, доцільніше було б назвати цей період **Передвідродженням**.

Що ж до датування Раннього Відродження, то, на наш погляд, воно охоплює середину XVIII–першу чверть XIX ст., тобто час, коли саме Відродження ще не настало, але вже виникли (в основному ще підсвідомо) перші ознаки майбутнього національного руху (Й.Брадатов, К.Пейкіч, П.Павлович, Хр.Жефарович та ін.), а на усвідомленому рівні він проявився лише в окремих особистостях (Паїсій Хілендарський) як захисна реакція – відповідь на загрозу елінізації частини болгарської еліти. Виокремлення Раннього Відродження, чи Передвідродження, дає змогу органічно поєднати його репрезентанта Паїсія Хілендарського зі “зрілим” Відродженням. При такому підході Раннє Відродження можна трактувати і як назрівання передумов для “зрілого” Відродження, і як його перші проблиски. Принагідно зазначимо, що саме цей період історії Болгарії заслуговує ґрунтовнішого вивчення.

На завершення необхідно сказати, що висловлені міркування мають дискусійний характер і дають привід для продовження розмови на цю тему, бо, мабуть, усі погодяться з тим, що без більш-менш точного визначення хронологічних рамок та періодів болгарського національного Відродження його подальше дослідження буде малопродуктивним.

* Подібні праці у болгар почали з’являтися лише в середині–третій чверті XIX ст. Цим підтверджується застереження М.Гроха щодо можливих зміщень послідовності визначених ним фаз, а точніше – щодо поєднання різних проявів національного руху на одних і тих самих етапах відродження.